

9 788670 257481

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраћ Димић
проф. др Мило Ломџар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драјана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крсћић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савремене

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

ПОЛИХИСТОРСКА СВОЈСТВА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА И КЊИЖЕВНОСТ

МИЛО ЛОМΠΑР

А п с т р а к т. – У раду се описује какав је однос Стојана Новаковића према књижевности. Књижевност се појављује као део његовог полихисторског хоризонта. Али, књижевност се посматра и као део његовог историјског разумевања. У уметничком и историјском аспекту књижевности – у делу Стојана Новаковића – очитују се разнородна полихисторска својства. Она имају један вид у његовој *Историји српске књижевности*, а други вид у његовом делу *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*. Но, она имају најразуђенији вид – и највећи уметнички домет – у његовом мемоарском приповедању. Ту се конституише најубедљивији облик Новаковићевог историјског разумевања, јер се оно појављује истовремено и као уметност и као наука.

У духовном лику Стојана Новаковића није тешко препознати својство које је ценио и нагласио у описивању свог учитеља Ђуре Даничића: многостраност.¹ Такво једно својство сврстава њега самог у полихисторе. Иако су полихисторске путање – посматране у дугом кретању од антике преко средњег века и ренесансе до разорне просветитељске критике и спорадичне модерне обнове² – свакако различите, постоје у њима моменти који се понављају, некад као истоветни а некад као измењени, да би тако образовали свест о постојању полихисторских својстава у разумевању духовних и историјских појава. Ако их опишемо класичним појмовима као што су хуманизам, енциклопедизам, елоквенција, ерудиција,³ онда у тим садржајима можемо препознати нашег великог учењака. Но, полихисторско својство се може схватити и на истанчанији начин. Премда је многостраност лако препознати у бројним подручјима која су дотицале књиге, расправе, студије, чланци Стојана Новаковића, попут филолошког, књижевног, историјског подучја, неопходно је уочити како она постоји и *унушар* сваког од њих.

¹ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, приредио Михаило Војводић, *Изабрана дела*, књига седма, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 15.

² Мило Ломпар, *Полихисторска исйраживања*, *Catena mundi*, Београд, 2016, 5–19, 383–412.

³ Anthony Grafton, *The World of the Polyhistor: Humanism and Encyclopedism*, *Central European History*, Cambridge University Press, vol. 18, No. 1, March 1985, 32.

Тек ова *унуїраиња мноїсїраносї* представља вертикалу духа, док је *сїољаиња мноїсїраносї* свакако њен плод, али и плод околности које бацају човекову радозналост или дужност у различитим правцима. И Новаковићев однос према књижевности можемо схватити у двојаким смислу: као плод спољашње многостраности, он је обележен различитим књижевним активностима; као плод унутрашње многостраности, он обележава најуспешније *књижевне моменти*е у списима Стојана Новаковића.

Сама спољашња многостраност у односу према књижевности испуњена је различитим садржајима. Као уредник часописа *Вила*, Новаковић је утицао на образовање књижевног укуса у нас: у духу романтичарског покрета, са осећањем за узорни статус народне књижевности, као и са снажним присуством текстова испуњених позитивистичким погледима на свет.⁴ Као позоришни и књижевни критичар – што је делатност којој је посветио пажњу и у својој *Истїорији срїске књижевностїи* – он је утицао на образовање свести о књижевним вредностима и о друштвеној улози позоришта, као и о историјској подлози драмских дела и њеној улози у њима. То је узорно показао у писму Ђури Јакшићу – насталом над рукописом трагедије *Јелисавейи, кнеїиња црноїорска* – које очитује „значајно познавање драмске умјетности“.⁵ Као драмски писац *Црноїораца*, драме написане 1860, а последњи пут изведене 1863. године, он је написао скромну драмску творевину и неуспелу драму, која – међутим – има културни и социолошки значај, јер представља успео спој историјског и политичког: њена тема обележава успон новог и борбеног ослободилачког духа у актуелној ситуацији настанка драме.⁶

Као песник родољубивих, љубавних и винских стихова није био нимало успешан, што му није сметало да устврди како је непоуздан судија „у којој другој струци ван лирске песме“.⁷ Као писац романа *Калуђер и хајдук*, позног дела из 1913. године, он је – преплићући неколико судбина у причи о сутонским данима средњовековне Србије – био вођен наумом да створи утисак о томе „каква је историјска поука тога жалосног житија“:⁸ у овом приповедању са тезом појављује се – што је од значаја ако се узме у обзир Новаковићев лексикографски рад – и знатно померање значења у појединим речима, као и њихово значење необележено у речницима.⁹ Но, у својим уметничким покушајима, наш полихистор је – можда и противно својим намерама – показао *како* примењује своју основну представу о

⁴ Миодраг Поповић, *Истїорија срїске књижевностїи – Романїизам*, књига II, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, 355.

⁵ Божидар Пејовић, *Кулїурно-истїоријски йравац у срїској истїорији књижевностїи*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, приредио Божидар Пејовић, Матица српска – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1975, 51.

⁶ Марта Фрајнд, *Истїорија и књижевностїи – драма „Црноїорци“ Сїојана Новаковића*, у: Стојан Новаковић – личност и дело, САНУ, Београд, 1995, 431–436.

⁷ Стојан Новаковић, *О Јакшићевој ’Јелисавейи’*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 217.

⁸ Радован Самарџић, *Калуђер и хајдук Сїојана Новаковића*, Писци српске историје, трећа књига, Просвета, Београд, 1986, 246.

⁹ Весна Ломпар, *Неке језичке особине романа Калуђер и хајдук Сїојана Новаковића*, Зборник Матице српске за славистику, 41, Матица српска, Нови Сад, 1991, 160.

књижевности: разумевши књижевни феномен на предодређујуће утилитаран начин, било као битан чинилац у обликовању *језика*, било као важан моменат у *народном* образовању и васпитавању, он је својим делима – писаним у уметничком облику – показао како је утилитарност најчешће – па и код њега – обрнутосразмерна са књижевном вредношћу: што већа утилитарност, то мања вредност.

Свакако да однос према књижевности – у оквиру кретања од спољашње ка унутрашњој многостраности – код Стојана Новаковића има три репрезентативна вида. Његова књижевноисторијска, критичка и поетичка схватања имају свој најзначајнији домет у *Историји српске књижевности*. Његово схватање друштвене резонанце књижевности, у односима сила које стављају у дотицај књижевност, књижарство, идеологију, историју и политику, врхуни у расправи *Српска књижа (њени издавачи и читаоци у XIX веку)*. Облик трећег репрезентативног односа према књижевности представља *парадокс*. Ствара га унутрашња многостраност у правним, историјским и мемоарским списима, јер је у њима Стојан Новаковић – можда и то нехотично – постигао најзнатније како књижевне, тако и психолошке и егзистенцијалне увиде. Како се то догодило?

Он то не би могао постићи да књижевно искуство није *констатирало* природу његовог *приповедања* о људима и догађајима. И сам Новаковић је имао свест о неотклоњивом присуству уметничког момента у облицима *историјског разумевања*. Устврдивши како историјско разумевање никада не може да донесе резултате сличне математичким, природњачким или лингвистичким, он закључује како историја, ма колико тежила да буде на висини науке, и постизала то, „мора остати у исто време и уметност“. Она, штавише, „још више постаје уметност“ у часу када „систематично научно смишљање вешто а сигурно васпоставља полуизгубљене слике пређашњих времена“.¹⁰ Отуд је логично да се у списима мемоарског карактера повећава удео уметничких (књижевних) момената, јер се разумевање историјских околности помера у правцу осветљавања њиховог не само историјског него и егзистенцијалног смисла.

Не очитују се, дакле, најуспешнији књижевни учинци нашег полихистора у песмама и романима него у списима мемоарског карактера. Зашто? Зато што ти списи имају хибридни карактер у приповедном смислу, јер се састоје од разнородних типова дискурса: правних, историјских, реминисценцијских. Али и зато што се психолошка проницљивост и историјска колоритност приповедања о историјској или правној или животној стварности појављују тек када бивају испуњени нијансираним знацима књижевног искуства. Тако се књижевно искуство не појављује као фикција него као оно што ствара – или наговештава – разуђену и проживљену стварност једног мемоарског, правног и историјског записа. То је у најдубљем дослуху са унутрашњом многостраношћу која неопозиво обележава сваки истински полихисторски лик.

¹⁰ Стојан Новаковић, *Народне традиције и критичка историја*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 51.

1.

У писању *историје књижевности* видео је Стојан Новаковић испуњавање једног налога који припада *народним наукама*, у које је уврстио и науке о језику и о политичкој историји. То је налог да се пронађе „основа за подизање онога великога дјела, којим ће заблистати новија историја народна“.¹¹ Отуд појава историје књижевности значи веома много у културно-историјском смислу, јер доноси сабирање и разврставање свих књижевних појава, изрицање *главној суда* о њима и процењивање *величине* досадашњег постигнућа и *количине* досадашњег кретања, у мери да „из растурених резултата задобијамо у цјелини и у прегледу висину књижевнога напретка“.¹² Тако се историја књижевности поставља у резултанту једног општијег културног кретања. Нема сумње у то да је Стојан Новаковић писао своју *Историју српске књижевности* вођен таквим наумом.

У њеном коначном облику, који доноси друго издање, из 1871. године, појављује се један модел који ће се у потоњим временима веома дуго примењивати. То је представљање српске књижевности у четири периода: народна, стара, средња, нова књижевност.¹³ Ово књижевноисторијско приповедање вођено је превасходно *сиољашњим ирисјуйом* књижевности, јер у њему преовлађују чињенице и сазнања која припадају културном и друштвеном контексту, док се естетска и сазнајна својства књижевног дискурса потискују или занемарују. То је плод Новаковићевог *полихисторској иоїледа* који књижевност подређује циљу који се налази ван ње као такве. Свакако да је тачно да је наш полихистор „тежио да књижевност стави у функцију остваривања националног програма“, као што је Светозар Марковић настојао да је стави „у функцију остваривања социјалног програма“. Тачно је и да „та два становишта, иако различита, деловаће у српској књижевности и у духовном животу комплементарно“. Није, међутим, сасвим прецизно ако устврдимо да „треће становиште из истог доба, становиште Лазе Костића, које је естетистичко и које не тражи од литературе друго већ да постоји као литература, биће шире прихватано тек између два светска рата“,¹⁴ јер је утицај Богдана Поповића – као репрезентанта естетичког начела, премда различито схваћеног у односу на Костића – обележио време пре Првог светског рата.

Сам Новаковић је сматрао да је „индуктивни пут“ једини ваљан пут за тачну литерарну историју. Он је оценио да је литерарноисторијско претресање појединих струка и области књижевности у нас „мало напредовало“,¹⁵ па отуд „имамо тако мало монографских послова за историју наше књижевности“,¹⁶ услед чега његова *Историја српске књижевности*

¹¹ Стојан Новаковић, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 181.

¹² Стојан Новаковић, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 181-182.

¹³ Петар Милосављевић, *Систем српске књижевности*, Трбник, Београд, 2000, 120.

¹⁴ Петар Милосављевић, *Систем српске књижевности*, 106.

¹⁵ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд, 1871, III.

¹⁶ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, V.

бива заснована на друкчијим темељима. Наш полихистор изводи њен значај из значаја њеног предмета, јер сматра да је књижевност „најзнатнија грана самог умног рада и развића народног“.¹⁷ Прецизно учивши средишњи значај књижевности у српској култури, као култури која није имала континуирано кретање и трајне институционалне облике у времену, што је од књижевности чинило складиште најразличитијих врста сазнања, учивши такав положај услед полихисторског погледа који захвата целину културе и односе између њених елемената, наш полихистор смисао књижевности везује за њену улогу у народном животу, односно за њену спољашњу егзистенцију. Отуд „историји би књижевности идејални задатак био, да обележи стање и састав ове атмосфере умнога живота у поступним историјским моментима“.¹⁸

Ако је она превасходно приказ токова умнога живота, а не духовног постигнућа појединаца, онда то значи да *идеал ойшћосѝи* лебди пред очима нашег полихистора. Тој општости иде у сусрет његово схватање *хомолоѝије* у развоју и домету духовних подручја једне културе, јер се – вели он – „све гране народног живота развијају мање више једним кораком“.¹⁹ Он, дакле, поседује – као делатно предразумевање – природно поверење у идеју тоталности у историји: и када регресирају, и када напредују, дисциплине духа иду једним кораком. То показује да дело појединца није – па у *Исѝорији срѝске књижевносѝи* није ни било – оријентир за процену духовног домета у очима нашег полихистора: чак и када описује заокрете у књижевности, он их изводи из дејства културних и животних сила, а не из духовне снаге и моћи појединца.

Отуд он прецизно открива да је главна црта нашег народног живота патријархалност, као колективно начело, док се у најмањој мери појављује „начело личности и самосталности појединца“.²⁰ Није друкчије ни у процени значаја народних песама: оне су – вели наш полихистор – држале у народу „живу свест у својој народности под туђинским непријатељским притиском“, што је њихова превасходно *исѝоријска функција*, као што нам „народне песме... и данас служе као најбољи доказ јединства нашег народа“,²¹ што одликава њихову актуелну *йолиѝичку функцију*. Овакав распоред књижевноисторијских нагласака ставља у дубоку сенку свест о њиховом естетском домету.

Када у реченици о манастирима као средиштима науке, књижевности и уметности у средњем веку немотивисано уметне тврдњу да је то „сасвим противно данашњем времену“,²² наш полихистор показује како је – дугим трајањем просветитељских идеја – код њега веома жив *анѝирелиѝијски рефлекс*. Он, штавише, не успева да разликује религијско искуство у песничком казивању од религијског присуства у друштвеном животу, већ своје

¹⁷ Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, III.

¹⁸ Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, V.

¹⁹ Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, 2.

²⁰ Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, 10.

²¹ Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, 19.

²² Стојан Новаковић, *Исѝорија срѝске књижевносѝи*, 45.

противљење религијском институционализовању друштва²³ често пројектује у религијске садржаје књижевног и културног искуства. Тако устврђује да је „заиста... чудновато како је стара српска књижевност, кроз толике векове, остала без непосредног утицаја на народни живот“;²⁴ премда му је несумњиво био пред очима *паралелизам* између средњовековних и народних књижевних топоса: рецимо, оних који проистичу из косовске традиције.

Отуд је он – услед наглашеног секуларизма у својој полихисторској оптици – средњовековну књижевност разумевао на нужно једностран начин, као што ју је негативно вредновао као уметност: „И на овом пољу књижевност остаје једнолика и укочена – и онако исто удаљена од народа, његових потреба, туга и невоља као што је видимо иначе.“²⁵ Но, колико у његовом приповедању преовлађује полихисторска перспектива, открива подробност којом описује правне споменике средњег века у нас. Јер, ти делови *Историје српске књижевности* обимнији су и, чак, полетније писани од делова посвећених најзнатнијем нашем средњовековном жанру – биографијама владара. Спољашњи – као правни и историјски – садржаји претежу над осећањем за књижевну вредност у полихисторској свести Стојана Новаковића. Тако су оцртане – већ у избору књижевноисторијске перспективе – границе његовог разумевања књижевности.

Ако се упореди излагање о средњовековној књижевности са излагањем о дубровачкој књижевности, постаје очигледно како је наш полихистор издвојио и нагласио неупоредиво више књижевних и уметничких својстава у дубровачкој књижевности: и у опису стиха, и у приказима књижевних жанрова и говора, и у издвајању тема, и у приказу песничких индивидуалности. До тога је дошло зато што је нашем полихистору – као узорном Вуковом следбенику – била ближа дубровачка књижевност, јер је имала снажне везе са народном књижевношћу и народним језиком, док су у делима средњовековне књижевности оне биле знатно слабије. Услед таквих не-уметничких мерила долази до негативне процене књижевне вредности. То је у директној супротности са реалним односом између ових књижевних периода у историји српске књижевности. Јер, тај однос је сличан односу који је постојао у историји уметности, што је омогућило да настане упозорење да је „крајње... време свести на разумну меру улогу коју су у историји српске уметности имале поморске земље, чија важност је добила гротескан облик у очима истраживача који гледају на уметност кроз конкавне наочари“.²⁶ Није много друкчија панорама коју омогућава поређење средњовековне и дубровачке књижевности.

²³ То противљење има код њега просветитељски карактер: „Држава, међутим, није црква, али ни цркви, па ни својој, никако не треба пуштати да буде – држава, ако смо само ради да имамо и цркву и државу.“ (Стојан Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Радови мемоарског карактера, 131). Овај исказ прецизно показује наглашено секуларни појам друштва код Стојана Новаковића.

²⁴ Стојан Новаковић, *Први српски њесници*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 124.

²⁵ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 68.

²⁶ Милан Кашанин, *Камена открића*, *Изабрана дела*, књига осма, Завод за уџбенике, Београд, 2004, 40.

Но, један опис ограничења каквих је имала дубровачка књижевност као да посредно објашњава уздржан однос нашег полихистора према средњовековној књижевности: „Како књижевност није била раширена у народ, него је живела највише међу образованим грађанима, племићима и појединим круговима пријатеља, са чега последњег видимо у њој онолико побожности и онолико мноштво религијозних библијских тема. За то је она, држећи се све у једном кругу људи, и остала далеко изван светских покрета, и за то и јест њезин уплив на народ врло мален, јер, бавећи се животом чисто личног осећања, није имала никаквих покретљивијих идеја као садржину.“²⁷ Ако су *йобожности* и *елийиис-йички концеййи* својства која припадају и средњовековној и дубровачкој књижевности, ако су се оне на различите начине бавиле „животом чисто личног осећања“, онда *народно начело* остаје једина тачка разлике између њих. Побожност, елитизам, лично осећање су умањивали распон дубровачких дела и њихов продор у народ, али су веза са народном традицијом и језик спасавали њихову вредност: у очима нашег полихистора. Управо одсуство таквих веза смањује вредност средњовековних дела у *Истйорији срйске књижевности* Стојана Новаковића.

Тако се антирелигиозни рефлекс и народно начело у полихисторској свести показују као важни критеријуми у процени књижевне и уметничке вредности. То се види и у оцени три периода српске књижевности: средњовековна књижевност је „одјек општег средњовековног правца“, далматинско-дубровачка књижевност је „одјек талијанске обнове наука и књижевности“, док је тек новија књижевност нешто различито од претходних периода, јер се она показује као „правац школа и народног образовања ширењем књижевности и науке“.²⁸ Стојан Новаковић није, дакле, образовао разлику између периода српске књижевности на основу разлика између њихових поетичких система, већ је разлику образовао на основу начела одјека и оригиналности. Тако су књижевности старијих периода само *одјек* неких других поетичких система, док је новија књижевност, премда „у неку руку одјек покрету јевропском“,²⁹ ипак оригиналнија од њих, пошто представља одјек народног живота.

У приповедању о новијој књижевности, наш полихистор је дао преглед „књижевности Срба источне цркве“ и преглед „књижевности Срба западне цркве и Хрвата“, свагда у уверењу да је реч о књижевности једног народа, који је верски подељен, али језички и национално јединствен.³⁰ Да је његова полихисторска свест била – у знатном степену – лишена спекулативног набоја, показује његов опис напуштања идеалистичке филозофије у нас у корист тада актуелног правца филозофског позитивизма „са индуктивном чисто научном

²⁷ Стојан Новаковић, *Истйорија срйске књижевности*, 144–145.

²⁸ Стојан Новаковић, *Истйорија срйске књижевности*, 169.

²⁹ Стојан Новаковић, *Истйорија срйске књижевности*, 169.

³⁰ О односу између српске и хрватске књижевности и о разликама између два издања *Истйорије срйске књижевности*, као и разликама у односу на Јагића: Петар Милосављевић, *Систем срйске књижевности*, 109–112, 114–123; Ненад В. Николић, *Хрвайско йийтање у Истйорији срйске књижевности Стојана Новаковића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, књ. 62, св. 2, 2014, 477–504.

методом³¹. Околност да је био лишен спекулативног осећања вишег реда и да је то утицало на његове естетске процене, открива потпуно изостављање Лазе Костића, премда су нека од великих дела овог песника била написана у часу писања *Историје српске књижевности*: „Написати *Минадира*, *Ђурђево сџује*, *Последњу ружу* и *Максима Црнојевића* између своје двадесете и двадесет и треће године и у исто време преводити Хомера са грчког, Шекспира с енглеског, Молијера са француског, могао је само младић са аутентичним знацима генијалности.“³² Било би неопрезно не додати овом списку макар само *Сйомен на Руварца*.

Свакако је присуство антирелигијског рефлекса условило сведену оцену да је *Луца микрокозма* „нешто на прилику Милтонових религијозних спева, иначе пуна узвишених рефлексија“.³³ Томе припада оцена да Његоша – иако *Горски вијенац* остаје „вечити спомен појетскога дара неумрлога владике црногорског“³⁴ – Бранко „надвишује уметничком страном својих песама, финоћом и лакошћу, која је у његовим песмама ненадмашна“.³⁵ Са таквим оценама складно иде и став да је *Смрћ Смаил-аге Ченџића* „доиста најлепши спев читаве наше књижевности“.³⁶ Тако су се полихисторска својства Стојана Новаковића показала као нешто што битно утиче – не увек у ваљаном правцу – на његову књижевноисторијску процену.

2.

Најзначајнији домет Стојана Новаковића, када је реч о списима посвећеним књижевности, представља *Српска књија*. Јер, у овој књизи је дошло до знатне подударности између интелектуалних (полихисторских) својстава Стојана Новаковића и расправљања о продавцима и читаоцима српске књиге у XIX веку, о институционалном односу према њој у нашој јавности, о културнополитичком значају распрострања српске књиге у ослобођеним и неослобођеним српским крајевима, о историји и о прагматици у њеном постојању у XIX веку. Јер, Новаковић је књижевност превасходно поимао на утилитаран начин, будући да је она посматрана као део процеса развијања *језика* и – напореда – употпуњавања процеса *националног* саморазумевања: она је, дакле, имала превасходно филолошки (језички) и културолошки (национални) значај. Оба ова чиниоца имала су прикладно место у полихисторској физиономији Стојана Новаковића.

Превасходно филолог и историчар, наш полихистор се увек налазио у већој подударности са језичким и историјским (друштвеним) аспектом књижевности него са њеним аутономним и естетским аспектом. Отуд би мало присуство естетског аспекта могло бити схваћено као недостатак *Историје српске књижевности*, док је полихисторова осведочена

³¹ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 293.

³² Милан Кашанин, *Судбине и људи*, Просвета, Београд, 1968, 97–98.

³³ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 284.

³⁴ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 285.

³⁵ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 286.

³⁶ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, 307.

историјска и друштвена компетенција представљала значајну предност у расправљању о друштвеном положају српске књиге у XIX веку. Јер, поставивши истраживачки и расправни фокус на судбину и улогу српске књиге у XIX веку, на њену маленост и бројност у појединим деценијама, на начине њеног штампања и распрострањања, на трговачке и образовне утицаје у одабиру дела и квалитету издања, на људе који су се тим послом бавили, на начине помоћу којих је настајала и обликовала се читалачка публика, на њен повратни утицај када је реч о новим издањима и новим књигама, Стојан Новаковић је оцртао обресе једног разумевања књижевности које се налазило у битним везама са језичким, историјским и политичким контекстом. Тако се показује да је у *Српској књизи* наш полихистор био подударан и са својом унутрашњом вокацијом и са једним историјско-социолошким сагледавањем положаја који је књижевни феномен имао у нас у XIX веку.

Његово схватање књижевности било је предодређено историјским положајем српског народа као малог народа: „Књижевност, главни орган просвете и духовног живота, једна је од најглавнијих покретних сила у животу оних народа који су растурени и малени и у којих су још у повоју остале покретне силе – политички живот, државна снага, уметност, општа образованост, привреда, индустрија и трговина.“³⁷ Постоји, дакле, неколико чинилаца у Новаковићевом схватању књижевности. Она је замена за бројне неразвијене „покретне силе“ у искуству расутих и малих народа. Отуд – неизречено – следи да је њен садржај *разнородан*, јер је упућен разним адресама које пребивају у друштву. Она је, потом, условљена *историјском* ситуацијом малог народа: отуд је њена *улога* везана за друштвено-политички садржај саме ситуације.

Упадљиво одсуство свести о стању језика у почетној дефиницији књижевности – свести коју је наш полихистор вишеструко читовао у другим текстовима – показује да је тежиште његовог интересовања у овој књизи постављено на *свољашњи њрисиву* књижевном феномену у тако радикалној мери да се ни питање о развијености језика као „покретне силе“ не поставља, премда је и оно у великом степену везано за спољашњи приступ. Одредивши *шћамљано слово* – тог „крилатога носиоца идеја“ – као кључни чинилац у образовању националног идентитета, јер је оно имало „да Србима разних мисли, разних вера, разних предрасуда, разних држава каже ко су и шта су“,³⁸ Новаковић не пропушта да истовремено нагласи универзални карактер самог процеса, будући да „Србима је то штампано слово имало да каже да су и они равноправни чланови опште човечанске заједнице, да у општим човечанским правима као људи и као народност и они права имају.“³⁹ Улога књижевности је, дакле, везана и за национални и за универзални аспект идентитета.

Да би се та улога могла остварити, да би она имала пун обим и учинак, што је један од *њракћичних* циљева који су положени у историјско-социолошки преглед нашег полихистора,

³⁷ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени ѡродавци и чииаоци у XIX веку)*, Државна штампа-рија, Београд, 1900, 1.

³⁸ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени ѡродавци и чииаоци у XIX веку)*, 4.

³⁹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени ѡродавци и чииаоци у XIX веку)*, 4.

неопходно је препознати препреке које стоје на том путу: „политичка поцепаност доноси да се просветно-књижевни покрет развија у седам разних кругова, мање више независних један од другог.“⁴⁰ Овакав увид у стање ствари представља подлогу за обликовање интегралистичке културне стратегије, чији пресудан састојак представља књижевност. То значи да општа и добро организована раширеност српске књиге „по целом српском свету, без обзира на политичке границе“ има два задатка. Први задатак је везан за успостављање националног идентитета као нечега што се не може свести на било какав ужи облик – ни регионални ни културолошки: „Један је да народ потпуно научи осећању националнога јединства свога и да га свикне да то осећање није супротно грађанским дужностима појединих држава у којима Срби живе.“⁴¹ Да би тај циљ био постигнут, неопходно је да књижевност добије прикладан облик: „Други је задатак оснажење саме књижевности која има тај посао да изврши.“⁴² Неспумњиво је да је схватање књижевности какво има наш полихистор постављено као утилитарно, јер оно има просветни, пропагандни, политички, културни аспект. Сви ти аспекти су схваћени као делови врховног садржаја који одређује схватање књижевности код Стојана Новаковића: она треба да оснажи, обогати и унапреди – народни живот.

У историјском прегледу који доноси његова расправа, наш полихистор разликује два момента у положају који заузима књига у српској култури: средњовековни, у чијем су средишту црква и манастири;⁴³ и нововековни, који се почео развијати у трговачким сталезима и градским центрима, да би се потом сасвим обликовао у школама.⁴⁴ Српска књига је – у новом веку – имала два вида подршке: меценатство и пренумерацију.⁴⁵ На начин историчара културе и у дослуху са социолошким осветљавањем књижевности, Стојан Новаковић опажа да „у списковима претплатничким првих времена наше нове књижевности лежи грађа, по којој би се дало врло лепо статистички и географски обрадити како се наша књижевност развијала и географски, и социјално, и бројно.“⁴⁶ Он, штавише, шири своју перспективу у часу када осветљава положај читалачке публике: њено крајње оскудно стање и ограниченост општег укуса.⁴⁷ То су ствари које ваља унапређивати промишљеним и систематичним мерама културне политике да би се оснажио положај и садржај књижевности у њеној улози у унапређивању народног живота. Описавши савремено смањивање пренумерација као традиционалног вида подршке српској књизи,⁴⁸ Стојан Новаковић као да посредно назначује један од битних циљева своје расправе: она – у свом практичном на-

⁴⁰ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 6-7.

⁴¹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 7.

⁴² Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 8.

⁴³ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 10.

⁴⁴ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 11.

⁴⁵ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 14.

⁴⁶ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 18.

⁴⁷ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 19.

⁴⁸ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 22.

уму – представља апел да се пронађе организован, систематичан и институционалан начин за подршку српској књизи.

Новаковићеве анализе постанка, порекла и ширења српске читалачке публике потврђују представу о кретању српске књиге од средњег до новог века: у средњем веку су публику превасходно чинили људи окупљени око цркве и манастира,⁴⁹ да би у новом веку средиште књиге било премештено из манастирске порте и властeosког двора на трг и улицу, што је довело до промене српске читалачке публике.⁵⁰ У првим деценијама XIX века, српска књижевна публика је створена од образованог варошког становништва и превасходно у Хабзбуршкој монархији,⁵¹ да би школовање раширило публику по свим српским крајевима.⁵² Са захватом полихистора и са инстинктом политичара, Стојан Новаковић даје изразито политички опис деценија прелаза као деценија у којима је смењен стари а наступио нови век у српској књижевности, деценија које обележавају фигуре Доситеја и Вука: „Човечанска права што иду у Француској за револуције тражена у политичком смислу, у нашем су народу од времена Доситеја и Вука тражена у смислу просветном – за језик и књижевност народну. Старој нашој књижевности морао би се признати тип феудални: новој – потпуно демократски.“⁵³ Наш полихистор, дакле, спаја универзализам „човечанских права“ са националном и просветном посебношћу српског језика и књижевности, да би у одређење тог споја ситуирао и трећи критеријум: класну разлику између феудалног и демократског карактера у историјском кретању наше књижевности.

Занимљиво је да је он – премда изразити приврженик Вукових идеја од ране младости – постао спреман да ослушне аргументе противника „оца српске књижевности“: „Данас је борба прошла, и ваља признати да је и у напоменама противника налазило се гдекојих обзира с којима је ваљало рачунати. Али је борба у жару своме однела све.“⁵⁴ Овај суд долази с краја XIX века: о њему нема ни трага у *Историји српске књижевности*. Но, у њему се скрајнуто и умерено, али трезвено релативизују Вукови домети. Одакле би могао доћи овај тренутни просев релативизације? Вукова победа је омогућена поклапањем популистичког (демократског) и европског (западног) вектора у нашој културној ситуацији. Његови противници, пак, били су вођени елитистичким (традиционалним) и словенским (руским) вектором. Сам Новаковић је био западњак,⁵⁵ али није био популиста; као полихистор, имао

⁴⁹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 25.

⁵⁰ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 27.

⁵¹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 29.

⁵² Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 30.

⁵³ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 28-29.

⁵⁴ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 29.

⁵⁵ Као да западна политичка и духовна формација омогућава Новаковићу да не буде тако осетљив на продор католичког прозелитизма у Србију, као што описује да је осетљив био Јован Ристић (Стојан Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Радови мемоарског карактера, 118). Отуд је Ристића оцењивао као човека „застарелих политичких погледа“ (Стојан Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Радови мемоарског карактера, 120).

је прецизан увид у оно што је изгубљено са Вуковом победом: могао је и да наслути како је западни критеријум био више политички него културно-демократски. Отуд је могао доћи благи отклон у процени одиграних културних процеса.

Као полихистор, али и као социолог склон позитивистичком виђењу ствари, Новаковић се не устручава од посезања за емпиријском евиденцијом, па настоји да сасвим егзактно утврди распрострањеност и бројност српске књиге: „Од тих 60 година (1741–1800) српске су књиге штампане само у 46 година, и по белешкама поменутог дела штампано их је, за тих 46 година XVIII века, свега 226, што чини непуних 5 књига на годину.“⁵⁶ Но, Новаковић свагда настоји да покаже *смер* историјског и културног кретања који отискује његова емпиријска евиденција. Тако он посредно означава политичку условљеност у штампању српске књиге, као условљеност коју нам назначује емпиријска евиденција о штампаријама, чији печат саме књиге носе, па наглашава како је аустријска политика онемогућавала оснивање српске штампарије у подручјима која су била средишта српског народа: „У средиштима државе у којој је било највише српске школоване публике, у Бечу и у Будиму, није се, покрај толиких штампарија, ништа могло штампати словенским словима.“⁵⁷ Тако је емпиријска евиденција (траг штампарије на корицама књига, као и број како књига тако и штампарија у одређеном периоду) омогућила културноисторијски закључак о одсуству штампарија у српским средиштима Хабзбуршке монархије.

На таквом темељу појављује се – као образложење културноисторијске ситуације – опште-теоријски суд: „Политички догађаји никада нису без везе са књижевно-просветним кретањем.“⁵⁸ Овај однос политичког и културног наш полихистор је поимао двосмерно, јер је – поред овде показане *йолийичке* условљености културних процеса (места у којима се појављују или изостају српске штампарије) – знао нагласити и супротно кретање, као *културну* условљеност политичких процеса: идеје Доситеја и Вука су „биле и тумач и путоказ великим политичким радницима с почетка овог века, иако то ни једни ни други слутили нису.“⁵⁹ Тако се дотицај политичког и културног чиниоца, као један од репрезентативних облика историјског поимања ствари, појављује на диференциран начин у свести Стојана Новаковића.

Емпиријска евиденција служи нашем полихистору и као подлога за разврставање читалачке публике. Тако он разликује два типа књижевне публике: простонародну публику⁶⁰ и публику образовану и вишег реда, чији је број био незнатан, па „покушаји радње издавачке по захтевима виших књижевних обзира нису обећавали успеха“.⁶¹ Колико је наш полихистор заокупљен спољашњом перспективом у описивању читалачке публике, показује околност да он своја сазнања о публици и делима по правилу не преноси на

⁵⁶ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 35.

⁵⁷ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 37.

⁵⁸ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 39.

⁵⁹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 1.

⁶⁰ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 46–47.

⁶¹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 50.

унутрашња својства књижевности, па не објашњава теме и ликове, радњу и поступке, у њиховој вези са читалачким очекивањем. Но, књиге штампане за простонародну публику, које су биле неупоредиво бројније, од значаја су „за студију укуса нижих редова наших читалаца“.⁶² Те књиге, штавише, објективно откривају књижевне стандарде не само својом садржином него и опремом и штампом.⁶³ Сама Новаковићева подела на простонародну и образовану публику⁶⁴ свакако подразумева постојање две врсте књижевности у нас, две врсте чија је основна разлика ситуирана у подручју вредности: то су популарна и елитна књижевност.⁶⁵

Из сазнања о неједнакости њиховог присуства међу читаоцима, о великој распрострањености популарне и мање вредне књижевности, Стојан Новаковић је – у складу са својим просветитељским и прогресистичким уверењима – закључио да би елитна књижевност уопште постојала у значајној мери, да би као таква увећавала елитну публику, неопходно јој је пружити систематску подршку. Отуд наш полихистор назначује нужност културне политике и институционалног инжењеринга у образовању и заснивању општег мишљења и јавног укуса. Тај његов наговор на елитни укус преузеће и разгранати наредни интелектуални нараштај: од Богдана Поповића до Јована Скерлића.⁶⁶

У складу са таквим предлогом, Новаковић описује како је само тржишно начело неприкладно за тадашње културне околности: „Мисао књижевник’ и критичар’ да би требало бољој књизи, с нешто напрезања и старања, тражити пута и проходње, ова је књижара, као трговачки непрактичну, понајвише одбацивала.“⁶⁷ Ову равнодушност тржишта спрам виших захтева књижевног укуса – равнодушност описану као део општег књижевног амбијента у којем настају и раде прве књижаре у нас – треба заменити промишљеном и сврсисходном културном политиком: „Отуда је дошло да је тек ‘Српска Књижевна Задруга’ у нас прва почела приређивати пажљива издања како старијих писаца наших тако и страних класика. Не показује ли се овим као очигледним примером колика је потреба у нас да се и књижарској радњи с вишег места правац даде, кад га она сама тешко налази, мада би најприродније било очекивати да ове путове сам рад практи-

⁶² Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 57.

⁶³ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 59.

⁶⁴ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 86.

⁶⁵ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 97.

⁶⁶ Они су блиски и по критици неразумљивог књижевног стила: „Неразумљив стил не може бити добар, а ова стилистичка средства (као што су: метафоре, поређења, хиперболе, ред речи и реченица итд.) иду просто на то да постигну већу разумљивост; и ако разумљивост не помажу, онда нису низашто, и ваља их одбацити.“ (Стојан Новаковић, *Језик и стил*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 201). Овакво схватање књижевног стила, схватање које Новаковић – са упориштем у погледима Херберта Спенсера – схвата као мост између граматике и логике, показује дуготрајност и снажан утицај рационалистичке представе о стилу у више интелектуалних нараштаја.

⁶⁷ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и читачи у XIX веку)*, 67.

ком раскрчи?⁶⁸ Ова свест о васпитавању *бољеї укуса* – као лајтмотив и других наших полихистора до Првог светског рата, као дуги лук њиховог кретања од просветитељства до модерне – увек је почивала на сазнању о друштвеном сиромаштву у нас. Јер, сиромаштво се појављује као трајни и онемогућавајући чинилац у распрострањавању српске књиге. Али, није – по мишљењу нашег полихистора – и једини чинилац, пошто је други негативан чинилац препознат у журнализму,⁶⁹ док је трећи такав чинилац везан за оскудну регионалну дистрибуцију српске књиге.⁷⁰

Као истински полихистор, Новаковић је у издвајању онемогућавајућих чинилаца у образовању бољег књижевног укуса, препознао разнородна дејства: општу економску и друштвену заосталост (сиромаштво), неуређеност културног подручја (тржиште), распрострањавање и омасовљење рђавог интелектуалног и културног укуса (журнализам), недовољну распрострањеност српске књиге у сродним културним и језичким подручјима. Сви ови моменти стварају неповољне економске, културне и политичке последице.

Свакако је наглашавање недовољне распрострањености српске књиге у заграничним српским областима, попут оних у Хабзбуршкој монархији и Османској империји, рачунало на њену улогу у контексту српског интегрализма, али и југословенског обједињавања. Јер, Стојан Новаковић је свагда имао на уму културно и историјско кретање од српства до југословенства и словенства.⁷¹ Та замисао је имала своје европске корелате, попут кретања норвешке националне идеје ка скандинавизму и, чак, пангерманизму.

Сам циљ књижевног и културног кретања положен је – код нашег полихистора – у идеал националног јединства. Али, он разликује политичко и духовно јединство. Јер, на духовном јединству се може радити непрекидно, у његовом заснивању је улога књижевности изузетно важна, па је оно и темељ политичког јединства.⁷² Новаковић је чврсто држао до таквог распореда ствари, па је наглашавао да он „једнако мисли“ како се заплетени и мучни процес српског општег уједињења „националном културом има да изврши пре него политиком.“⁷³

Но, вођен својом основном замисли о прогресу у историји, наш полихистор је сматрао да „јединство књижевности свију Срба, ма где они живели, није данас мисао коју би ма ко оспоравао“.⁷⁴ Ова саморазумљива тврдња која извире из одбијања нашег полихистора да препозна борбу култура унутар истоветног историјског кретања, да – попут Вука – свесно занемари религијску подељеност подручја на коме живи српски народ на почетку XX века, условила је да му потпуно ишчезне из видокруга могућност да баш оно што је њему изгле-

⁶⁸ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 67.

⁶⁹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 70, 72.

⁷⁰ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 71.

⁷¹ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 81.

⁷² Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 89.

⁷³ Стојан Новаковић, *Кайоличка црква у Србији*, Радови мемоарског карактера, 126.

⁷⁴ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 90.

дало неоспориво – „јединство књижевности свију Срба“ – може *јосїтайи* оспорено, као што је и постало у облицима унитарног и титоистичког југословенства у XX веку. Понекад се учини да је Стојан Новаковић свесно ставио у сенку оно што је и сам увиђао да постоји: да је *јројекција* у његовим размишљањима ишла науштрб *евиденције*.⁷⁵ Јер, он је уочавао – као и Слободан Јовановић у 1901. години⁷⁶ – могуће препреке на путу заснивања духовног јединства нашег народа.

У таквим увидима откривао је знатну луцидност, попут схватања о ломљивости српске народне свести: „Јер и дан дањи, ма колико ми мислили да је жива и неугасла српска свест – она се још ломи и имаће да се ломи о врло опасне препреке, које је могу грдно оштетити.“⁷⁷ Штета је што овај тачан увид – свакако плод евиденције – наш полихистор није довео у близину свог предразумевања о историјском прогресу и свог поверења у путању југословенства. Утолико пре што га је емпиријска евиденција могла подстаћи да крене у том правцу, као наговештај сазнања о проблематичности јединства Срба и Хрвата: „Један од главних задатака духовнога уједињења био би да зближи и потпуно састави Српство и Хрватство. А ево се скоро више од педесет година једнако прокламује са свим могућим ентузијазмом, у свим приликама где се декламује (и новине су једна од тих декламаторских трибина) српско и хрватско јединство, ма да њега у ствари непрестано нема те нема.“⁷⁸

У развијању ових емпиријски заснованих, предрасуда лишених и негативних сазнања, наш полихистор је долазио и до прецизних и предвиђајућих сазнања о циљевима хрватске културне политике: „Изгледа да Хрвати мисле да из јединства у начелу створеног, али неизвршеног могу сасвим истиснути српско име, ограничивши га, може бити, на Краљевину Србију.“⁷⁹ У баштињењу аустро-угарског културног погледа на српску националну и културну егзистенцију, хрватска политика настоји – по прецизном опису Стојана Новаковића – да све што је српско сведе на србијанско. То је константа једног културног кретања које ће се сасвим продужити у формама југословенства. Развијањем ових негативних импликација у погледу на српско-хрватске културне заплете, наш полихистор је, штавише, долазио и на мисао о могућем ишчезавању једног националног имена: „У истини

⁷⁵ Да је евиденција могла бити знатна, показује његово супротстављање Армину Павићу. Околност да је пренебрегавао *сојсївено искуствиво*, које је било плод сусрета са хрватском културном политиком, да није био спреман да уопшти своја сазнања, открива *арбиїрарни однос* према емпиријској евиденцији код Стојана Новаковића. Управо оваква *арбиїрарност* представља плод његових полихисторских својстава: да је био само специјалиста, он би остао неодступно код евиденције; као полихистор, процењивао је одјеке које би његови закључци имали у не-специјалистичким подручјима духовне и практичне акције.

⁷⁶ Слободан Јовановић, *Сїољашња йолиїїка Србије у XIX веку*, Српски књижевни гласник, Београд, 1901, књ. 4, св. 6, 472–473.

⁷⁷ Стојан Новаковић, *Срїска књиїа (њени йродавци и чийїаоци у XIX веку)*, 90.

⁷⁸ Стојан Новаковић, *Срїска књиїа (њени йродавци и чийїаоци у XIX веку)*, 91.

⁷⁹ Стојан Новаковић, *Срїска књиїа (њени йродавци и чийїаоци у XIX веку)*, 93.

начин коначне расправе и морала би бити пропаст једнога имена.⁸⁰ Ту мисао ће касније – сваки из свог правца – дотаћи и Никола Стојановић⁸¹ и Франо Супило.⁸²

Околност да је наш полихистор, упркос непоткупљивој историјској евиденцији, истрајавао на југословенској путањи може се објаснити његовим младалачким приањањем уз идеје Вука и Даничића; његовим увидом у слабост српског друштва, коју дочарава и ова расправа о српској књижи; његовим потцењивањем верског (католичког) удела у заснивању хрватске нације, које је проистицало из његовог општег умањивања верског утицаја, услед чега је могао да устврди како је „наш век уопште, лишен верског фанатизма“;⁸³ и – изнад свега – његовим поверењем у разумно и прогресивно историјско кретање.⁸⁴ Јер, нема сумње у то да је основни поглед нашег полихистора био прогресистички, будући да је био плод схватања „да живот, ако је само одарен крепосћу и производношћу, потискује народ према напретку који, својим моћним поретком, усмеравајући се и руководећи смисленошћу, води народ све више према истини“.⁸⁵

Вредност Новаковићеве расправе *Српска књија* свакако је вишеструка: замишљена као историјски преглед, она се рачва у различитим правцима, описујући језичке, књижевне, историјске, културне, друштвене аспекте кретања српске књиге у XX веку. Она описује мене јавног укуса и општег мишљења, као што назначује практичне и системске одговоре на изазове које поставља положај српске књиге у XIX веку. У њој постоји снажан актуелизујући потенцијал: у јавној сфери, он се може препознати у промењеном положају књиге у XX веку; у националној сфери, он се очитује кроз судбину идеје националног јединства (и српско-хрватских односа) у XX веку, за коју је наш полихистор пледирао не само у овој расправи; у културној сфери, он се препознаје кроз просветитељски набој који одсликава доминантно идеолошко кретање (модернизацијско и комунистичко) у XX веку у нас. Што се тиче процена Стојана Новаковића, потврђене су његове проницљиве сумње а не позитивни апели: као да је он више желео да види него што је могао да утврди. Тако актуелност његових препорука и актуелност његових сумњи, противречно се допуњујући, показују дубинску луцидност његове полихисторске свести.

⁸⁰ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и чииаоци у XIX веку)*, 93.

⁸¹ Н[икола] С[тојановић], *Срби и Хрвати*, Српски књижевни гласник, Београд, књ. VI, бр. 7, 1. август 1902, 1149.

⁸² Франо Супило, *Politika и Hrvatskoj*, Rieka, 1911, 22.

⁸³ Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и чииаоци у XIX веку)*, 87.

⁸⁴ Колико је то поверење било велико показује његова тврдња да стварањем јединствене читалачке публике „хрватски сепаратистички опкопи неће се већ моћи дуго држати“, тврдња коју он емфатично подупире још изричитојом прогнозом: „Ми то пророчки јемчимо, а видеће ко жив дочека.“ (Стојан Новаковић, *Српска књија (њени њродавци и чииаоци у XIX веку)*, 93). То се пророчанство – историјским и културним билансом XX века – показало као потпуно погрешно.

⁸⁵ Стојан Новаковић, *Први српски њесници*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 123.

3.

Премда изгледа парадоксално, Стојан Новаковић није остварио највеће *књижевне учинке* у својим фикционалним делима, приповеткама и роману, већ у различитим списима историјског и мемоарског приповедања. То је проистицало из његових полихисторских својстава. Она су, наиме, потпуно одговарала разнородним и испреплетеним типовима дискурса који сачињавају историјско и мемоарско приповедање, попут политичког, историјског, приватног, медитативног, документарног казивања. У тако мешовитом жанровском комплексу присуство књижевног казивања је било потиснуто, налазило се негде на рубовима приповедања, али је каткад необичном и косом светлошћу обележавало приповедну позорницу. Такво присуство *књижевне њерсјектйиве* успевало је – у тим тренуцима – да преуреди устаљене односе у приповедању, да их *симболички* и *ејзистјеницијално* дистанцира од документарности, која остаје неоспорена, у правцу – напореда – личнијег и општијег виђења, тако карактеристичног за књижевност.

Ова општа својства аутобиографског и мемоарског казивања складно су се допуњавала са полихисторском перспективом Стојана Новаковића. Тако су полихисторска својства – својом фактичношћу, документарношћу и стилском сувопарношћу – онемогућавала књижевни и искуствени потенцијал у фикционалном приповедању Стојана Новаковића, јер су га сувише везивала за његову историјску подлогу. Иста та својства – својом разликом у односу на документарну подлогу, оним што је у мемоарском приповедању на њу несводиво – омогућавала су, пак, искуствену и егзистенцијалну разуђеност историјског приповедања нашег полихистора. Полихисторско својство је, дакле, умањивало вредност фикционалног казивања, као што је унапређивало вредност историјског и мемоарског приповедања Стојана Новаковића.

У палети његових приповедних поступака, посебно место заузима саморефлексивни став: „Старији људи љубе време младости своје. Оно им изгледа боље и сјајније но икоје друго. Све што није из тог времена, старцима се мало свиди.“⁸⁶ Ова уопштавајућа мисао, коју као да је породило дух моралиста у нашем полихистору, добија *књижевни* мотив у приповедној конкретизацији: „Као старији ђак и младић памтим време кнеза Михаила (1860-1868), и из тог доба доиста ми много којешта изгледа лепше и боље но што је данас. Имам на уму горе речено правило, и скептички питам сам себе да ли оно време није као и садашње и да ли се мени само субјективно не чини оно боље, макар да је и онда све било као и данас?“⁸⁷ Овакво размишљање о промени сазнајне перспективе у човеку, као медитативно разликовање два историјска времена, настало у запису о војводи Луки Вукаловићу, запису из 1911. године, наглашено се субјективизује: „Али свеколико скептичко чепркање

⁸⁶ Стојан Новаковић, *Војвода Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила*, Радови мемоарског карактера, 3.

⁸⁷ Стојан Новаковић, *Војвода Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила*, Радови мемоарског карактера, 3.

не може да ми да никакав позитиван резултат.⁸⁸ Ово разликовање открива како настаје књижевна перспектива у историјском сазнању – датом кроз сећање – Стојана Новаковића: док је његова научна перспектива – и филолошка, и историјска – испуњена тежњом за *йозийивним резултиајом*, као нечим што је сигурно, обезбеђено и непроблематично, дотле га *скейиичка чејркања* подстичу ка ономе што је несигурно, релативно, променљиво и отуд остаје под сумњом.

Тај дотицај факта и сећања, као освешћен *йрийоведни* моменат, омогућен је његовим полихисторским својствима. Јер, управо он обезбеђује приповедно колебање као оно што открива књижевну перспективу у мемоарском запису нашег полихистора: „Ваљда чини младости не попуштају пред старачким сумњама. Као и другима, и мени се чини да су људи онога времена били у сваком послу озбиљнији, тежи, искренији и одсуднији. Чини ми се да је било мање лакости, мање превртљивости, мање гипкости у рђавом смислу него данас. Може бити ипак да се варам, али ће ми се зар опростити. У мало ли сам се ствари у свом веку и ја преварио?“⁸⁹ Релативизујући читав свој живот у последњој реченици, на почетку записа о појави војводе Луке Вукаловића на двору кнеза Михаила, Стојан Новаковић уноси *йерсијекийивизам* у историјско сазнање које тај запис треба да подари: отуд све што буде у њему прочитао, читалац прима у једној неодређености која свакако припада структури сећања, али и *књижевној* приказивања.

Сама релативизација сопствених судова није туђа нашем полихистору, па он – у *Срйској књизи* – сећајући се једне своје младалачке критике, изненада почиње говорити у духу самопроблематизације: „У младости својој као уредник ‘Виле’, држећи да све на свету мора ићи по калуку који смо сами у глави имали.“⁹⁰ У овој напмени је од одлучујуће важности да се уочи *невидљива йачка* са које писац мотри на себе самог у прошлости, јер управо одатле настаје иронијска релативизација онога о чему се приповеда. Тај готово *невидљиви моменати* потпуно је освешћен у мемоарском запису, јер је учињен делом историјског сазнања. Отуд долази до свеобухватних релативизација, у наглашено општем и свакако личном правцу: општа несигурност човековог знања, подлегање сугестијама свакодневице и човекове животне доби, чине да се танка нит сећања и њихове неодређености споји са *йрийоведном* оркестрацијом историјских мотива.

Тај спој као да ствара више приповедно-књижевни него историографски учинак. Он проистиче из једног својства које је прирођено Новаковићу као полихистору: он је – унутар својих осведочених многостраности – баштинио и дух моралиста. Присуство духа моралиста – као и код Слободана Јовановића – читује се превасходно у *скейиичким чејркањима* и *сумњама* нашег полихистора, јер *нејайивно крейиање* моралистичког духа одговара историјском и политичком искуству, као и скептичком оку, нашег полихистора.

⁸⁸ Стојан Новаковић, *Војвода Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила*, Радови мемоарског карактера, 3.

⁸⁹ Стојан Новаковић, *Војвода Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила*, Радови мемоарског карактера, 3.

⁹⁰ Стојан Новаковић, *Срйска књија (њени йродавци и чийаоци у XIX веку)*, 63.

Управо му оно омогућава да препозна битно својство наших *патриотских беседа*: шта су оне? Оне су „бедне српске утехе у свим великим народним пословима“.⁹¹ Његов је парадокс што ће – насупротив овој тврдњи а некако истовремено са њом – и сам посезати за патриотском беседом: какав је био чувени говор у Народној скупштини поводом аустријске анексије Босне и Херцеговине.⁹² Како то разумети? Сам контекст поводом кога је настала Новаковићева мисао о патриотским беседама – богата кнежева ђаконија, игре, карте, даме – показује како је наш полихистор патриотску беседу сматрао празном – отуд лажном и бедном – ако у њеној подлози не би постојала нека делотворност: просветна, културна, политичка, војна, активна, пасивна.

То нам сугерише сазнање о духу моралиста који је испуњавао негативни (критички) пол Новаковићевог полихисторства, онај пол из којег је извирила оцена патриотске беседе као бедне утехе, док је само моралистичко распрострањавање било ограничено позитивним (конструктивним) полом у Новаковићевом полихисторству, оним полом који је – упркос свему – захтевао *рад* у подлози свега, па и патриотске беседе. Отуд је он могао казати да „патриотизам се не показује у голијем жељама, јер жеље нијесу нигдје ништа унаприједиле, него у дјелима, у љубави к напредовању и к науци која нам је очи отворила и која нам је једина најсветије уздање за будућност“.⁹³ Конструктивни пол полихисторовог мишљења није ишао за негативним учинком. Тек ће се код Слободана Јовановића књижевни поступци негативне диспозиције – превасходно у његовој иронији – развити до већих приповедних распона.

Ово полихисторско двојство у Новаковића, подела на моралистички (негативни) и конструктивни (позитивни) пол у његовом мемоарско-историјском приповедању, препознатљиво је у различитим контекстима. Тако он на карактеристично двострук начин оцењује прославу петстогодишњице Косовске битке, у чланку „Видовдан 1889. у Цариграду“, објављеном 1907. године: „Из даљине гледајући није ми се много свиђало што се хоће тако свечано да слави пета стогодишњица косовског боја.“⁹⁴ У мемоарско приповедање је унета спољашња перспектива која битно мења димензије и значај унутрашњеполитичког догађаја: на светској позорници размере су увек друкчије него у нас.

Свакако ваља правити разлику између историјскобиографских и приповедних мотива: Новаковићево незадовољство прославом могло је бити мотивисано личним и политичким незадовољством либералним Намесништвом и влашћу која је била ван његове странке 1889. године. Али, *приповедно* тај мотив не постоји, не само зато што наш полихистор о њему не полаже рачуна, већ превасходно зато што приповедна перспектива *објективно* уклапа изглед позорнице на којој се одвија прослава у друге (светске, савремене) оквире.

⁹¹ Стојан Новаковић, *Војвода Лука Вукаловић у двору кнеза Михаила*, Радови мемоарског карактера, 9.

⁹² Стојан Новаковић, *Најновија балканска криза и српско мишљење*, Радови мемоарског карактера, 451–457.

⁹³ Стојан Новаковић, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 191.

⁹⁴ Стојан Новаковић, *Видовдан 1889. У Цариграду*, Радови мемоарског карактера, 200.

Отуд Новаковић ставља у дејство негативни (моралистички) моменат своје оптике: „Дан када је већ расута и оштећена Србија изгубила и сенку самосталне државе и ступила на први ступањ потоњег турског ропства; дан када се, по народном мишљењу, и један део српских племића осрамотио стидном издајом, није ми се чинио за светковање, баш да смо народно ослобођење извршили и много даље од његова минималног почетка.“⁹⁵ Деловање негативног чиниоца у полихисторовој мисли очито је у приповедном умањивању домета и значаја потоње српске деспотовине. Изведено у свесном пренебрегавању историјских садржаја, оно показује како политички чинилац постаје књижевни, јер се општа приповедна слика ствара на основу непоуздане представе о пропасти на Косову и о „стидној издаји“, представе народне и колективне, прихваћене без дистанце, у циљу постизања политичког става и учинка.

Премда је – вођен извесним *полихистичким* предразумевањем – у овом случају прихватио народну традицију („стидна издаја“) као веродостојан аргумент, Стојан Новаковић није напустио своје схватање народне традиције: „колико би било погрешно примити народну традицију као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је *само зато што није објективна слика догађаја*.“⁹⁶ То је карактеристично полихисторско разграновање, јер укључује различите регистре једног историјског догађаја у мемоарско приповедање о стварности. Тако оно приповедно ставља у дејство колективну представу упркос историчарској свести нашег полихистора: други чиниоци који спадају у његово полихисторство однели су превагу над историчарским судом у овој оцени косовске прославе. Но, карактеристично је да Новаковић задржава и једну конструктивну димензију у својој оцени: „Мислио сам, као што и данас мислим, да косовски дан не треба заборавити. Али ми је било зачудо што има у њему да се јавно светкује.“⁹⁷ Тако се идеал приповедне равнотеже појављује као оно што обележава однос између негативног и позитивног чиниоца у мишљењу нашег полихистора.

Тај идеал оставља свој *приповедни* траг и у портретисању историјских личности. У својим „мемоарским листићима“ везаним за „бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886“, у записима из године 1908, он се дотиче класичног питања о улози личности у историји: „Кад се хоће да пише о српско-бугарскоме рату од 1885, предмет се тај не може одвојити од краља Милана који га је смислио, водио и закључио као своју потпуно личну политичку акцију.“⁹⁸ У овом карактеристичном потезу, којим се сложеност историјске подлоге, са свом противречношћу друштвеног стања и међусобних сукоба унутрашњих и спољних сила, ситуира у перспективу једне личности, види се приповедни начин да се једно историјско-политичко питање, укотвљено у мреже различитих надличних дејстава, ситу-

⁹⁵ Стојан Новаковић, *Видовдан 1889. У Цариграду*, Радови мемоарског карактера, 200.

⁹⁶ Стојан Новаковић, *Народне традиције и кристичка историја*, у: Стојан Новаковић и „филошка критика“, 53.

⁹⁷ Стојан Новаковић, *Видовдан 1889. У Цариграду*, Радови мемоарског карактера, 200.

⁹⁸ Стојан Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885–1886*, Радови мемоарског карактера, 141.

ира у књижевни мотив – као питање о појединцу. Још упечатљивије трагове књижевног приказивања, наш полихистор оставља у обликовању историјског лика Ђуре Даничића. У мемоарским „белешкама о Ђури Даничићу“, објављеним 1886. године, он приповедно спаја један политички став (русификацију) са позадинским „сенчењем“ психологије свог учитеља.

Он, наиме, описује како је његову семинарску реченицу о русизму, који је прекинуо природно кретање наше најстарије књижевности ка народном језику, као кретање које је Вук наставио, Даничић издвојио као главну мисао коју треба са сваке стране развити.⁹⁹ Ова учитељева напомена делује као научни коментар. Но, друга напомена нашег полихистора као да сугерише како постоји неки готово неприметни Даничићев афекат, чиме приповедање осетно приближава књижевној мотивацији: „Старао се и настојавао је, да се изобиљавају старијом литературом – од Доситија унапред – уобичајени обрти и речи књижевне, које су се из руских књига у српску књижевност пренеле.“¹⁰⁰ Да је у овом Даничићевом настојању било нечега ванредног, наш полихистор наговештава у часу када каже како је народни језик био оскудан и како је неопходно било да се активира старије језичко наслеђе, што је и Даничић прихватио, са нагласком да се речи из старије књижевности „узимају увек само не по позном руском, него по позном српском изговору“.¹⁰¹

У овој напомени има више наговештаја и сугестија него тврђења, која се са видном оформљеношћу појављују у наредном исказу ове приповедне мреже: „Даничић није ни мало марио за Русе, особито ако се о нашим пословима баве, и особито ако би били уз познату славенофилску партију, која је по свом програму и учењу доиста увек морала долазити са своје стране у сукоб са оним основним начелима о народном животу и о народном језику у књижевности, којих се држаше Вук, а која још јасније сазнаваше и осећаше Ђ. Даничић.“¹⁰² У обележавању Даничићевих поступака долази до важног приповедног премештања његовог незадовољства са *рускословенских речи* у старијем књижевном језику на Русе као такве у савременом друштвеном животу. Овај ниво уопштавања сигнализира извесну прединтелектуалну заинтересованост у схватањима Даничићевим. У његово мишљење је *иријоведно* уграђен политички став (против славенофила), властито филолошко уверење и не сасвим јасно – и отуд сасвим књижевно – противљење *сваком* руском бављењу „нашим пословима“.

Као да је овом сугестијом о учитељевој хипергенерализацији *руској учешћа* приповедно сигнализирано неко мутно предубеђење унутар научног и политичког става Ђуре Даничића. Да је то предубеђење било веома снажно, значајно безинтересно, свакако ослоњено на неко ирационално језгро, сугерише нам исказ да „у овим мислима Ђ. Даничић није ништа мењао све до смрти, нити су га у томе много ублажавале почаст и многи ласкави одзиви које је од стране руских књижевника имао.“¹⁰³ Непроменљивост означава

⁹⁹ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 35.

¹⁰⁰ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 69.

¹⁰¹ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 69.

¹⁰² Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 70–71.

¹⁰³ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 73.

веома чврсто формиран систем представа, најдубље наталожених временом и у драматично важној везаности за самопотврђивање личности, што гради снажну *йрийоведну* подлогу за ирационалну русофобију: „Свагда му је пак неправо било што се Руси баве о нашим научним стварима, и кад је то био случај у најчистијој намери и из правог научног интереса, који је често и он сам ценио.“¹⁰⁴ Ако се и у најнеутралнијим областима – као што је наука – образује противљење пуком руском учешћу, макар да је оно вођено правим научним интересом, онда је на делу чист акт русофобије. Она је праћена – као и потом код Скерлића – необичном толеранцијом према хрватској србофобији, па Даничић умањује размере и значај Старчевићеве расправе о имену Срб.¹⁰⁵

Но, овај исказ представља највише *књижевно* развијену напомену Стојана Новаковића: премда и сам превасходно западњак, он – кроз наглашавање руског чисто научног интереса и намере – уноси *дистанцу* у приповедање о свом учитељу. Та дистанца није временска, јер текст нашег полихистора настаје недуго по смрти Ђуре Даничића, него је *йсихолошка, искуствена* и *сазнајна*: она сугерише како постоји афективан и ирационалан начин реаговања код Ђуре Даничића, нека врста прединтелектуалног продора у његово разумевање. То су еминентно облици *књижевне различавања* једне стварносне и историјске ситуације. Отуд им наш полихистор подарује конкретност, коју дочаравају директни учитељеви искази: „Што они не гледају своје ствари и што се не брину о својим пословима и о замршеним научним питањима својега народа; шта траже код нас?“, говорио би кад би се у нас чуло да је изашла каква руска расправа о коме нашем научном питању.“¹⁰⁶ Ова врста *унайред* негативног постављања ствари била је одвише једнострана за дух равнотеже који је лебдео пред очима Стојана Новаковића.

Учитељево искључивање руског учешћа чак и у научној расправи, какво никад није примењено ни на било коју другу страну света,¹⁰⁷ наш полихистор је *йрийоведно* неутра-

¹⁰⁴ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 74.

¹⁰⁵ Даничићеве речи о томе како „нико други него противници нашега јединства хоће да се ми завадимо, па баш за то ми не треба да се завађамо, да не буде оно што противници наши хоће“ (Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 45-46) појављују се у стилизацији Новаковићевог приказа ове расправе у Вили: „Што су год више ради наши непријатељи да смо у завади и поцепани, ми треба да се више слажемо и љубимо.“ (Вила, Београд, год. IV, број 15, 25. мај 1868, 357). Тако видимо како једно *йреба* односи превагу над једним *јесѿе*, док је Стерија – много раније, 1852. године – пророчки закључио да чланак Анте Старчевића „може служити свакоме за образац који жели јединство међу народима подићи, слогу утврдити“, пошто „сад већ знамо како стојимо са саједињењем“ (Јован Стерија Поповић, *Критике, йолемике, йисма*, приредио Душан Иванић, Дела, Књижевна општина Вршац, Вршац, 2001, 268). Тако је иста ствар – *йре* Даничића и Новаковића – била постављена сасвим рационално и трезвено: онако каква и сама *јесѿе*.

¹⁰⁶ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 74.

¹⁰⁷ Код Стојана Новаковића критичка оштрица може, међутим, бити управљена и у другом правцу. Тако он, у новинском разговору за „Pester-Lloyd“ од 23. (10) октобра 1908. године, поводом анексионе кризе, веома прецизно указује на безначаљност западне (аустријске) политике: „Ви сте нас, тако рећи, учили у својим школама оним начелима, за које ћете нас после силно гонити.“ (Стојан Новаковић,

лисао на за њега карактеристичан начин: афирмацијом српског становишта као таквог. Оспоривши руско противљење намерама српске владе да закључи конкордат са Римском столицом, Стојан Новаковић, у чланку „Католичка црква у Србији“, објављеном 1907. године, приповеда како посеже за узорном аргументацијом: „Ја сам му питање објаснио са српског гледишта, изложивши да би то гледиште Руси могли разумети истом кад би било Руса и православних и католика и кад би се налазили поцепани у неколико држава. С тога сам га молио да уђе у основно гледиште целокупнога српског народа и његових дужности према југословенству, по којима ће одмах схватити да је оно што радимо само наша права, добро схваћена дужност.“¹⁰⁸ Ако ово образложење самеримо са описом Даничићевих реакција, препознајемо полихисторову *дисциплину* која готово на невидљив начин постоји у том опису. Она приповедно – посредно и готово књижевно, јер се обликује у асоцијацијама и паралелама – обележава разлику између русофобије и трезвеног сагледавања ствари у једном подручју (политика) које је много испуњеније предрасудама и интересима него што би требало да буде научно подручје. У политичком подручју, дакле, наш полихистор отклања руско настојање без икаквог афективног и унапред задатог става, јер се позива на провериве чињенице и дуготрајно искуство. Управо на таквим засадима израста његова представа о српском становишту као нечему што треба да изрази „гледиште целокупнога српског народа“. Сама његова замисао одговара равнотежи која устројава односе између негативног и позитивног пола у духу Стојана Новаковића.

Унутар такве равнотеже свагда је могуће направити разлику – без присенка русофобије – у односу на руска настојања: име те разлике је – у списима Стојана Новаковића – *српско љеднишће*. Оно је погодно за отклон од руског утицаја, али и за отклон од неодрживих импликација „балканско-заједничке политике кнеза Михаила“: „И ја сам убеђен о дубокој мисли кнез-Михаилове политике, и свакада сам је желео и к њој тежио као к идеалној балканској политици. Али сам ја увек био најпре зато да тако раде и сви остали, пошто би та политика иначе донела Србији да остане очерупана до голе коже, назаренски пуштајући у име заједничко-балканске радње, да је черупа ко откуд стигне.“¹⁰⁹ Премда је овде прецизно указано на то да шира агломерација интереса – „заједничко-балканска радња“ – може бити погубна по српска национална права, занимљиво је да Стојан Новаковић никада није у *оволиком степену* развио своја подозрења спрам идеја и идеологија југословенства. Он то није учинио упркос властитим увидима у бројне негативне садржаје заједничке југословенске радње.

У тој тачки приповедне путање, сама његова уздржаност поклопила се са његовим уздржавањем у приказивању Даничића: у оба случаја остаје приповедна сугестија, дубоко запретана у подразумеваном регистру текста, да је нешто прећутано, па постоји само у

Најновија балканска криза и српско љеднишће, Радови мемоарског карактера, 435). Овај исказ подразумева разлику између западних вредности и западних интереса.

¹⁰⁸ Стојан Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Радови мемоарског карактера, 130.

¹⁰⁹ Стојан Новаковић, *Бујарско-српски рай и оновремене кризе 1885-1886*, Радови мемоарског карактера, 159.

облику наговештаја. То је плод духа равнотеже који се у опису историјске личности или опису историјске ситуације пројектује у потенцијални – а не и остварени – књижевни мотив.

Тако наш полихистор приповеда да је, „поводом неке ситне ствари“ српских просветних власти, Даничић „иступио из професуре Велике школе“: „Тим је одузето земљиште и одузет разлог бављењу његову у Београду, и он је, не дуго потом, Београд и оставио, одселивши се у Загреб. Хрватске књижевне и културне вође вешто су се користиле нашим погрешкама.“¹¹⁰ У овом приповедном посматрању, *фокус* је постављен на оно што је нашем полихистору свагда било битно: на поправљање рђавих својстава наше културне средине. Тако се занемарују својства Даничићеве личности која су могла бити од значаја за одлуку коју је донео. Приповедни нагласак, дакле, пада на *социолошки моштив* средине, као што потискује *књижевни моштив* појединчевог живота.¹¹¹

Када, међутим, ствари у хрватским пословима не буду биле тако добре, упркос запрешћујућем Даничићевом слепилу када је реч о Старчевићу, слепилу које је – код Скерлића – претворено у културну константу, наш полихистор – који крај све своје опредељености за југословенство није због начела равнотеже могао подлећи таквом слепилу – није указао на негативне адете средине, као социолошки мотив свог приповедања, него их је посредно уткао у књижевни мотив Даничићеве личности: „И са мном је за време свог борављења у Београду говорио о пословима хрватским жалећи се. И био је о свему тамо у врло тамним мислима.“¹¹² Тако равнотежу у приповедним настојањима Стојана Новаковића одражава његово истицање или потискивање *књижевної моштива* у циљу задовољавања идеолошког, општекултурног или политичког стремљења: када треба нагласити или затајити врлине или мане општег мишљења, потискује се књижевни (као лични) мотив; када приповедно треба потиснути стремљења која су присутна у општем мишљењу, истиче се управо књижевни мотив. Отуд је игра факта и фикције плодотворнија у мемоарском него у фикционалном стварању Стојана Новаковића, јер књижевно стварање захтева продуктивно напуштање духа равнотеже који господари полихисторовим мислима.

4.

Трагови духа равнотеже расути су на многим местима мемоарског приповедања Стојана Новаковића. Он сажима своје знатно политичко и историјско искуство у језгровиту формулацију по којој је „највећи помагач истине и највећи непријатељ плитке мисли – време“.¹¹³ Прогресистички карактер полихисторовог мишљења – тако далек духу мора-

¹¹⁰ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 38.

¹¹¹ Овакав распоред смисаоних нагласака – са сасвим неутралном опаском о Даничићу који је „осетљив у питањима личног поноса и части“ (Стојан Новаковић, *Ђура Даничић или филологија и књижевни језик српски 1847. и 1877.*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 160) – Новаковић је постављао у различитим исказима о истој ствари.

¹¹² Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 48.

¹¹³ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 15.

листа и знатно ближи духу равнотеже – језгри се у овој сентенци: отуд њему није пао на ум могући савез који време може направити са лажима и са плитким мислима. Но, понекад би наш полихистор дотакао уметничку и трагичну резонанцу наизглед једноставног описа политичких околности, кроз поређење са шаховском игром: „Као на сцени или на шаховској дасци, вешто се служећи приватним интересима, прохтевима и потребама појединаца, краљ је оперисао етапу по етапу, и игру по игру, тако да у оно време нико не види последњи потез ни коначни свршетак игре, и ако је он све вршио по напред смишљеном плану, и ма да је цео низ он имао васколик смишљен унапред.“¹¹⁴ Ова театарска или шаховска метафора, која приповедно обележава политичку и животну динамику једног времена или једне ситуације, добија сасвим уметнички завршетак: „Све је имало фатални тип игре, којој би он сам, изненадно, променио комбинацију и ослонац, отишао на другу страну и срушио за час оно што је раније са великим трудом и вештином подигао, заборавивши што је најглавније, коначни задатак и сталност у политичким идејама и тежњама. И онда се, о тај недостатак, крхало и ломило све, поред свеколике уметно и вешто склопљене игре.“¹¹⁵ Ова трагична интонација која приповедно дочарава политичку судбину краља Милана, као судбину трагичног јунака на позорници, добија сасвим уметнички вид у часу када се – у приповедању нашег полихистора – укрсти са историјском референцом.

Објаснивши како је краљ Милан организовао пучистичку смену Намесништва у корист ступања на престо малолетног краља Александра Обреновића 1893. године, Стојан Новаковић развија далекосежну и трагичну поенту. Јер, краљ Милан је, „држећи преко Двора и преко својих људи војску у рукама, у потпуној сенци и без икакве сумње, организовао први пронунсијаменто у Србији, и не слутећи да ће десет година касније други такав пронунсијаменто угасити сасвим династију Обреновића.“¹¹⁶ Први део овог исказа – о пучу из 1893. године – припада историјском сазнању. Но, у другом делу овог исказа – о угаснућу династије Обреновића – наш полихистор прибегава логичној, али погодбеној конструкцији, која није део историјског сазнања него је део приповедног дочаравања дубље – трагичке и уметничке – логике која уланчава саме историјске догађаје. Тако је овај исказ класичан пример укрштене референце која историјско приповедање премешта у књижевно виђење историјских ствари. Оне нису због тога мање него више истините.

Није реч само о необичном и оригиналном тумачењу политичке условљености која је обезбедила Мајски преврат 1903. године. Јер, овај исказ представља историјску слику која се подудара са приповедним приказом политичких сила на шаховској плочи. То значи да је наш полихистор надишао историјско објашњење једном приповедном сликом која има превасходно егзистенцијално значење. Како је он то постигао? Тако што је створио – како

¹¹⁴ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Радови мемоарског карактера, 246.

¹¹⁵ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Радови мемоарског карактера, 246.

¹¹⁶ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Радови мемоарског карактера, 247.

каже Пол Рикер – *укрштену референцу* као спој историографског и приповедног дејства. Он је – у судбини истог историјског учесника – спојио политичку комбинаторику на шаховској или театарској сцени са њеним нехотичним, али судбинским ехом на историјској позорници: после десет година, у 1903. години. Таквом укрштеном референцом – природљивом полихисторском гледању на људе и историју – Стојан Новаковић достиже своје најдалекосежније егзистенцијалне домете у приповедању, јер спаја разнородне типове искуства у једну духовну визију људске судбине: уметничку визију.

Она – што је одлучујуће – припада *историјском разумевању* зато што уноси непознате чиниоце *смисла*. Јер, „историјско сазнање укључује смисао. Већина савремених историчара слаже се – с италијанским филозофом и историчарем *Benedetto Croceom* да је, без уношења смисла историјска проза просто празна хроника“. ¹¹⁷ Наш полихистор је то постизао у часу када је креативно мишљење заснивао на опажљивим сведочанствима ишчезле прошлости. Тако је у споју аналитичког и наративног метода откривао „двојну природу историје као уметности и као науке“. ¹¹⁸ Парадокс да је то постизао у мемоарском приповедању открива нам да су у тој форми збрани важни моменти *историјског разумевања*: стварање *смисла* у међуповезаности ствари, импликације *предвиђања*, тријадни однос између непосредне садашњости, скорашње прошлости и далеког искуства наших предака. ¹¹⁹ Све је то одговарало његовој представи о историјском разумевању које – поред „систематичног научног смишљања“ – „мора остати у исто време и уметност“. Но, то је истовремено прикладно и најпродорнијим Новаковићевим одређењима књижевности, попут тврђења да је „она... фотограф и филозоф времена свога“ и да „докле год то није – није књижевност“. ¹²⁰ Тако Новаковићево мемоарско приповедање остварује *уметнички* моменат историјског разумевања и *историјски* („фотограф“) и *моралистички* („филозоф“) моменат књижевног разумевања. Укрштање ових момената свакако да представља један од врхунаца духовног лика нашег полихистора.

Стојан Новаковић је веровао у то да писање успомена има сврху. Он је ту сврху поставио у контрастни однос са објективним значењем неког дела или личности: „Ма колико било истина, да велики људи сами својим делима стварају најпостојанији и најистинитији споменик својој величини, опет се не може одрећи, да се иоле стварним успоменама њихових знанаца, ученика и сурадника може додати барем живље и силније осветљење ономе споменику, да се казивањем оних који су их из ближе познавали може изнети гдешто, што ће помоћи да се боље разуме понека сувише ћутљива страна списка њихових или понеки мање разговетан поступак и мање јасна одлука њихова.“ ¹²¹ Однос између дела као споменика и ћутљиве и неразговетне његове сенке одговара односу између позитивног и нега-

¹¹⁷ Стјуарт Хјуз, *Историја као уметност и као наука*, превела Мирослава Смиљанић-Спасић, Градина, Ниш, 1989, 8.

¹¹⁸ Стјуарт Хјуз, *Историја као уметност и као наука*, 51.

¹¹⁹ Стјуарт Хјуз, *Историја као уметност и као наука*, 62.

¹²⁰ Стојан Новаковић, *Шта је књижевност?*, у: Стојан Новаковић и „филолошка критика“, 97.

¹²¹ Стојан Новаковић, *Белешке о Ђури Даничићу*, Радови мемоарског карактера, 13.

тивног пола у мишљењу нашег полихистора; тај однос одговара духу равнотеже у његовој мисли, па потреба за осветљењем света успомена иде у сусрет основним намерама нашег полихистора: успомене, наине, треба да означе сенку коју баца сваки споменик на историјску позорницу.

То је у најдубљој сагласности са укрштеном референцом као најзначајнијим приповедним ефектом код Стојана Новаковића. Она настаје мимо сагледавања крајње сврхе историјског кретања једне личности. „јер личне побуде, лични рад и лични узроци, по којима се историја ствара, увек вреде да се чују и виде, па ма какав суд потомство по актима изрекло и о тим људима и о ономе што су они урадили у историји“.¹²² Тако се потреба за успоменама подударила са духом равнотеже у мисли Стојана Новаковића, да би створила укрштену референцу као најзначајнији *књижевни* домет његовог приповедања.

Milo Lompar

POLYHISTORIC CHARACTERISTICS OF STOJAN NOVAKOVIĆ AND LITERATURE

S u m m a r y

The paper describes Stojan Novaković's relation towards literature. Literature appears as a part of his polyhistoric horizon. But, literature is also viewed as part of his historical understanding. In artistic and historical aspect of literature – in Stojan Novaković's work – there are various polyhistoric characteristics. They have one form in his *History of Serbian Literature*, and another form in his work *The Serbian Book (Its Sellers and Readers in the 19th Century)*. However, they have the most diverse form – and the highest artistic achievement – in his memoirical narration. This is where the most convincing form of Novaković's historical understanding is constituted, because it simultaneously appears both as art and as science.

¹²² Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Радови мемоарског карактера, 339.